

HET VERSTAND TE BOVEN

Het verstand te boven

Beproevingen van een verstandig mens

Herman M. van Praag

BOOM | AMSTERDAM

Inhoud

Proloog	9
De ladder	9
Begripsomschrijving	10
Het grensgebied: Gevaren	11
Het grensgebied: Mogelijkheden	14
Vraag en antwoord	15
Noten	17
Deel I Zin en tegenzin	19
Inleiding	21
Noten	24
1 Brein-fetisjisme. Een pleidooi voor de geest	25
Adieu geest?	25
Adieu vrije wil?	34
Slotsom	41
Noten	42
2 Verlichting en dimverlichting	45
De verlichte mens	45
Licht en domper	46
Religieus geloven als lichtgever:	
Psychologische argumenten	55
Religieus geloven als lichtgever:	
Biologische en epidemiologische argumenten	59
Atheïstische vervoering	61
Excursie I: Is de mens inderdaad de maat aller dingen?	62
Excursie II: Atheïstische veelkleurigheid	65
Windmolens	71
Noten	74

3	Zinverlies	77
	Zingeving als drijfveer	77
	Leven zonder doelen	80
	Drijfveren	84
	Zingeving: Een tijdelijke behoefte?	86
	Intermezzo I: De autonome mens, een vroege pleitbezorger	87
	Intermezzo II: Geloven en weten	89
	Leven zonder zin	92
	Herstel van zin	94
	Slotsom	100
	Noten	102
4	Zelfdoding en doding van het zelf	105
	Zelfmoord en doding van het zelf	106
	Suicide en religie	108
	Wegen uit het slop	109
	Religiositeit en depressie	114
	Religiositeit en suïcidaliteit	116
	Slotsom	118
	Noten	119
	Deel II Ten hemel schreiend	123
	Inleiding	125
	Noten	130
5	Tussen zelfbehoud en zelfdestructie	131
	Spanningsveld	131
	Het verleden	134
	Het heden	144
	Noten	164
	Nawoord	169
	Noten	173
	Zakenregister	175
	Namenregister	181

Aan hen die mij tot een gelukkig
mens hebben gemaakt:
mijn vrouw Nelleke en mijn gezin.

Proloog

De ladder

Ik ben geen filosoof. Ik denk wel na; gebruik mijn verstand dus. In die zin beschouw ik mijzelf als een verstandig mens. Dit gezegd hebbende stel ik vast, dat ik ook graag de grenzen van het vernuft opzoek, daar overheen reik en het rijk van de verbeelding binnenga, een domein van onbegrensde mogelijkheden. Er doemen beelden en gedachten op die mijn verstand overstijgen, terwijl ze me intellectueel en emotioneel toch sterk raken. Ik ga ze niet uit de weg, schuif ze niet opzij als irrelevant. Ik geef ze een plaats in mijn leven. Ik begrijp graag en verbaas me graag.

Vernuft en verbeelding, het zijn twee manieren om de werkelijkheid te benaderen en te ervaren. Vernuft analyseert; verbeelding produceert, voegt elementen toe aan de concrete werkelijkheid. Vernuft en verbeelding, het zijn complementaire grootheden, geen tegendelen. Het bestaan krijgt nu eenmaal meer perspectief met beide ogen open dan met één.

Aartsvader Jakob droomde over een ladder die op de aarde stond en helemaal tot de hemel reikte. Hij zag daarlangs Gods engelen omhoog gaan en afdalen.¹ Een schilderij van dit tafereel prijkt op de omslag van dit boek.² Ik deed wat Jakob droomde. Ik richtte, bij vol bewustzijn, een ladder op tussen de aarde en de hemel, tussen het rationele en irrationele, tussen vernuft en verbeelding. Ik heb in mijn leven een tweesporenbeleid gevoerd. Zodoende ben ik in staat geweest wetenschappelijk werk te combineren met een actieve belangstelling voor het religieuze leven.

Begripsomschrijving

Als intermezzo omschrijf ik eerst wat ik onder de begrippen vernuft en verbeelding versta. Vernuft wordt gewoonlijk gelijkgesteld aan verstand. Ik onderscheid die begrippen wél. Verstand definieer ik als het vermogen kennis op te doen; dat wil zeggen gegevens te verzamelen, vast te leggen en in de praktijk toe te passen.

Vernuft is net iets meer. Het is verstand plus. Verstand plus een creatief element. Dat stelt in staat samenhangen te doorzien die niet voor de hand liggen en daar conclusies uit te trekken.

Met verstand alleen wordt een samenleving in stand gehouden, met vernuft wordt die vooruit geholpen.

Onder verbeelden versta ik het vermogen beelden op te roepen van iets dat feitelijk niet, of mogelijk nog niet, bestaat. Die beelden kunnen zeer verschillend van aard zijn. Het kan bijvoorbeeld gaan om een wetenschappelijk construct of om een vernieuwend idee op kunstzinnig of maatschappelijk gebied. Verbeelding is een kracht die de mens tot een visionair kan maken.

In weer andere gevallen komt verbeelding tegemoet aan de menselijke behoefte het leven te voorzien van een verticale dimensie. Er wordt een Godsbeeld gevormd. Het beeld van een mentor, een leidsman en hulpverlener die, ofschoon almachtig, begrip toont voor het menselijk tekort, maar zelf verheven is boven menselijke beperkingen en bekrompenheid. Verbeeldingskracht is een voorwaarde voor doorleefde religiositeit.

Bij de mens die een geestelijk ‘tweesporenbeleid’ voert zijn vernuft en verbeelding verstrengeld, bestaat er wisselwerking. Verbeelding opent nieuwe en vernieuwende vis-

ta's. Vernuft staat steeds *stand-by* en toetst of die beelden niet te ver afraken van de concrete werkelijkheid en houdt verbeelding binnen redelijke grenzen. Verbeelding, op haar beurt, voorkomt dat het vernuft zodanig aan banden wordt gelegd, dat het daalt naar het niveau van louter verstand.

Verbeelden staat niet gelijk aan fantaseren, zich iets in het hoofd halen. Met behulp van de fantasie beeldt men zich in dat iets, waarnaar men verlangt maar dat onvervuld bleef, werkelijkheid is geworden. Dergelijke fantasieën zijn gewoonlijk vluchtig, komen en gaan zonder sporen na te laten, of op zijn hoogst een gevoel van teleurstelling.

Fantasie bevredigt (tijdelijk) bepaalde behoeften of begeerten, maar levert geen nieuwe gezichtspunten op. Verbeelden is een creatief proces. Het brengt een individu verder en in de beste gevallen ook de samenleving als geheel.

Nu weer terug naar het hoofdmenu.

Het grensgebied: Gevaren

Het grensgebied tussen vernuft en verbeelding heeft mijn speciale belangstelling. Het is riskant terrein. Er dreigen hier gevaren. Ik ga er in dit boek op in.

In de eerste plaats dreigt in deze regio het gevaar dat het vernuft overreikt raakt. Opvattingen die op zichzelf goed verdedigbaar zijn worden dusdanig opgerekt dat het absurde wordt benaderd. *Jede Konsequenz führt zum Teufel!*

Brein-fetisjisme komt binnen dit raam aan de orde. De opvatting dat de individuele mens in al zijn aspecten te definiëren valt in termen van hersenbiologie. Het individu wordt herleidbaar geacht tot een aantal meetbare hersenfuncties.

Een extreme vorm van materialisme. Plastisch uitgedrukt betekent dit, dat ik als psychiater, in principe, het gesprek niet meer behoef. Een formulier met neurobiologische uitslagen kan mij te zijner tijd een brede kijk verschaffen op de persoonlijkheidsstructuur van mijn patiënt, zijn sterke en zwakke kanten, zijn levens- en ontwikkelingsgeschiedenis, zijn klachten, zijn zorgen, zijn noden, zijn verwachtingen. Dat komt mij voor als een fictie van een gigantisch formaat. Zo ooit zal dat mijns inziens pas het geval zijn als de Messiaanse tijd is aangebroken, aangenomen dat ook de natuurwetenschappen in de glorie van dat tijdperk zullen delen.

De strijdkreet ‘wij zijn ons brein’³ schiet wel raak, maar mist de roos. Wij zijn ons brein met daarop gesuperponeerd onze ‘*selfhood*.’ Die *selfhood* vinden we in het brein niet terug. Brein en *selfhood* zijn verstrengeld, maar vallen niet samen. Wij zijn, zogezegd, ons brein plus, waarbij dat ‘plus’ voorlopig wel een biologisch mysterie zal blijven. Dat verdoezelen tart het vernuft.

Binnen dat kader breng ik ook de opvatting ter sprake dat godsdienst niets anders is dan een ‘*brain state*’.⁴ Die opvatting is even waar als onwaar. Een biologische basis: ja, een biologische oorzaak: nee. Los daarvan, verdiept die notie ons inzicht in aard en betekenis van godsdienst? Evenveel als de uitspraak dat Plato’s filosofie een product is van hersencellen, ons inzicht in de ideeën van deze filosoof verheldert.

In kringen van neurale deterministen – zij die menen dat het brein de zon is waarom ons hele bestaan draait – wordt ook de opvatting gehoord dat de mens niet over een vrije wil beschikt. Ons hele doen en laten zou bepaald zijn door onze voorgeprogrammeerde hersenen. Een neurobiologische versie van de predestinatieleer. Die opvatting wekt mijn opper-

ste verbazing. Ik weet dat we vaak minder rationeel handelen dan we denken, dat ons handelen mede bepaald wordt door factoren die we ons niet of slechts ten dele bewust zijn, maar dat betekent niet dat de mens een robot is, bestuurd door zijn eigen hersenen. Ik houd het er voorlopig maar op dat de mens zelf verantwoordelijk kan worden gehouden voor wat hij doet en nalaat, dat dat niet kan worden afgeschoven op zijn voorgeprogrammeerde hersenen.

Ik vraag me bovendien af wat het leven voor zin zou hebben als de loop ervan al van tevoren zou zijn vastgelegd, als er van vrije-wilsbesluiten geen sprake zou zijn. Het leven zou smakeloos, doelloos en daarmee zinloos zijn. Zingeving afgeserveerd als een lege frase. Ik zie zingeving daarentegen als de grote smaakmaker van het bestaan.

Er dreigt nog een ander, veel groter gevaar als de grenzen van het vernuft worden bereikt. Het vernuft kan knappen, uit elkaar barsten. Daarbij kunnen krachten vrijkomen dusdanig destructief dat zij mij de verzuchting ontlokken, hoe dat in godsnaam mogelijk is. Die krachten hebben nogal eens het karakter van onverdunde haatgevoelens. Die kunnen zich richten op anderen die als bedreigende *outcasts* worden beschouwd. Men schrikt er niet voor terug het object van de haat, het individu of de groep, te vernederen, zo mogelijk uit de weg te ruimen. De Shoah (Holocaust) leverde een dramatisch voorbeeld. Zes miljoen Joden werden systematisch, fabrieksmatig en volgens plan uitgemord.

Destructief gedrag kan zich ook binnen de eigen gemeenschap voordoen. Er treden interne spanningen op. Die worden steeds hoger opgespeeld, tot het vernuft het opgeeft en zij vrijwel oncontroleerbaar worden. De gemeenschap

dreigt uiteen te vallen en wordt zo een gemakkelijke(r) prooi voor externe vijanden.

Deze neigingen zijn het Joodse volk niet vreemd, tot op de dag van vandaag. Ik ga er in dit boek nader op in. Aan de ene kant toonde het in de loop van zijn geschiedenis een verbluffend en bewonderenswaardig vermogen tot zelfbehoud en overleven, aan de andere kant bestaat er een tendens zichzelf te beschadigen en aan de rand van de afgrond te brengen, soms zelfs daar overheen. Alweer vraag ik mij af, hoe dat in godsnaam mogelijk is. Leert dat volk dan nooit van z'n geschiedenis? Desondanks leeft dat volk nog en hoe, en al zo lang. Dat heeft, zo verbeeld ik mij, een bovennatuurlijke inspanning vereist. Het volk van Israël zal blijven leven, God willende zal ik maar zeggen. Een stelling die mijn verstand te boven gaat, die uit mijn verbeelding stamt, maar mijn verstand zeer lief is.

Het grensgebied: Mogelijkheden

Levert het grensgebied van vernuft en verbeelding dan alleen maar gevaren op. Bepaald niet. Als men net over die grens heen reikt opent zich een geheel nieuwe wereld, de wereld der verbeelding, zoals gezegd een wereld van onbegrensde mogelijkheden. Er doemen beelden op, men schept zich beelden; verbeelden is een bij uitstek creatief proces. Die beelden kunnen zeer verschillend van aard zijn. Het kan bijvoorbeeld gaan om een wetenschappelijk construct, of om een vernieuwend idee op kunstzinnig of maatschappelijk gebied. Verbeelding is een kracht die de mens tot een visionair kan maken.

In weer andere gevallen komt verbeelding tegemoet aan de menselijke behoefte het leven te voorzien van een verti-

cale dimensie, een behoefte die ik religiositeit noem. Religieus besef is boven alles een belevingsmodus. Men ervaart dat er meer is *out there* dan het vernuft bevroeden kan en met de zintuigen valt waar te nemen. Men verbeeldt zich een wereld voorbij de horizon, voorbij het vernuft. In die wereld vormt zich een Godsbeeld.

In die wereld komt de Bijbel – dat magistrale hoogtepunt van menselijke verbeelding – tot leven en is er plaats voor al datgene waar men in het ‘gewone leven’ – het leven aan deze zijde van de horizon – geen raad mee weet. Aldus scheppend, weet men zich een waardig volgeling van het scheppende Wezen dat men zich voor de geest heeft gehaald.

Over mijn eigen, positieve, ervaringen in dit grensgebied schreef ik een tweede boek⁵. Beide boeken staan op zichzelf, maar vormen toch een tweeluik. Ze delen namelijk het grondthema: een zoektocht naar de optimale verhouding tussen vernuft en verbeelding, maar de bovenbouw is een andere. Het gaat bij wijze van spreken om twee woningen onder één dak. Zij delen de kap, maar worden onafhankelijk van elkaar bewoond.

Vraag en antwoord

Er rest mij nog een antwoord te geven op twee vragen betreffende de structuur van dit tweeluik.

Dit boek gaat in op de gevaren die er dreigen in het grensgebied van vernuft en verbeelding: overrekking van het vernuft en het ‘knappen’ van die faculteit, met ongebreidelde destructiedrang als gevolg. Agressie gericht op de eigen groep dan wel op ‘vreemdelingen’. Redeloze agressie binnen de eigen groep komt in dit boek ter sprake, die

jegens ‘allochtonen’ – geconcretiseerd in de Shoah – in het andere. Vanwaar die splitsing? Omdat het tweede ‘paneel’ een zeer persoonlijk signatuur draagt⁶. Ik bespreek daarin de rol die het Judaïsme en het Jood-zijn in mijn leven hebben gespeeld. Mijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog pasten beter binnen dat kader.

Een tweede vraag. Hoe werd de volgorde van verschijnen van de twee boeken bepaald? Waarom het ‘donkere paneel’ als eerste? Omdat het daarin hoofdzakelijk over opvattingen gaat. Opvattingen zijn tijdgebonden. Vele komen en vele zullen er ook weer gaan. Dat geldt vermoedelijk ook voor de hier gewraakten. Pogingen het ‘zelf’ te biologiseren zullen meen ik weinig vruchtbaar blijken, ons inzicht in wat een individu tot individu maakt niet vergroten. De hang naar, en de behoefte aan verticaliteit zijn daarentegen tijdloos. Ze zijn diep in de geest geworteld. Ze bestaan en zullen blijven bestaan. Godsdienst – een levensbeschouwing gebouwd op die behoefte – is bijgevolg tijd- en corrosiebestendig, al zal de uitdrukkingvorm met de tijd veranderen.

Actualiteit eerst, het onvergankelijke kan even wachten. Vandaar de volgorde.

Tot slot een woord van dank voor Dinie en Hans Pol. Hun administratieve steun is voor het schrijven van dit boek onmisbaar geweest.

Noten

- ¹ Genesis 28:12.
- ² Het schilderij is van Lodovico Cardi (1559-1613) – ook wel Cigoli genoemd, naar zijn geboorteplaats – een schilder opgeleid in Florence in de laat-maniëristische periode.
- ³ D. Swaab (2010). *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot alzheimer*. Amsterdam: Contact.
- ⁴ D. Swaab (2003). Evolutionair gezien zijn we weinig meer dan wegwerpartikelen. H. Visser (red.) *Leven zonder God. Elf interviews over ongelof*. Amsterdam: L. J. Veen.
- ⁵ H.M. van Praag. (Te verschijnen). *Net voorbij de rede. Verkenningen op het grensgebied van vernuft en verbeelding*. Amsterdam: Boom.
- ⁶ Zie noot 5